Historicity Research Journal
Volume 1 | Issue 10 | June 2015 ISSN:- 2393-8900

Research Article

विजयनगर साम्राज्याची प्रशासन व्यवस्था

राम फुन्ने

प्राचार्य, स्व. नितीन कला व विज्ञान महाविद्यालय, पाथरी जि.परभणी.

सारांश :

इ.स.१३३६ ला दक्षिण भारतात विजयनगर साम्राज्याचा उदय होऊन विकास झाला. दक्षिणेत हिंदू धर्म व संस्कृतीचे संवर्धन करण्याचे महत्वाचे कार्य विजयनगर साम्राज्याने केले. लष्करी सामर्थ्य हाच त्या साम्राज्याचा आत्मा होता. तेथील शासकानी आदर्श शास-न व्यवस्था निर्माण करण्याचे प्रयत्न केल. विजय नगरची शासनव्यवस्था लोकाभिमुख व कल्याणकारी होती. प्राचीन भारतीय राज्यव्यवस्थेप्रमाणेच प्रशासन व्यवस्था विजयनगरच्या राजानी स्थापन केली होती. राजापासून गावातील प्रमुखापरयंत त्यांनी सत्तेचे विभाजन केलेले आपणास पहायला मिळते. दक्षिणेतील प्रमुख सत्ता असणाऱ्या चोल आणि चालुक्य यांच्या प्रशासन व्यवस्थेसारखीच विजयनगरची प्रशासन व्यवस्था होती. फक्त आपल्या साम्राज्याचा विस्तार करणे हा प्रशासनाचा प्रमुख उद्देश जरी असला तरी पण साम्राज्याअंतर्गत जनतेची सुरक्षा, सुव्यवस्था, शांतता, जनतेसाठी कल्याणकारी योजना व त्यांचा विकास र हा पण त्यांचा उद्देश होता. त्यामुळेच विजयनगरचे साम्राज्य २२९ वर्षे टिकून होते.

प्रस्तावना :

कार्यक्षेत्र व कर्तव्यदक्ष प्रशासनयंत्रणा उभारण्यासाठी पहिला हरिहर, पहिला बुक्कराय, पहिला देवराय व दुसरा देवराय, कृष्णदेवराय, अच्युतराय व प्रधानमंत्री रामराय यांनी लक्षणीय कार्य केले. त्यांची ही प्रशासन व्यवस्था सरंजामी पध्दतीची होती. या सरंजामी राज्यव्यवस्थेचा आधार राज्याचा सर्वांगिण विकास हाच होता. विजयनगर सम्राटांच्या काळातील प्रशासन व्यवस्थेची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

द्रीय प्रसास-न

विजयनगरच्या राज्याच्या काळात केंद्रीय प्रशासन हा सर्वात महत्त्वाचा घटक होता. राज्याची राज्यकारभाराची सर्व सुत्रे राजाच्या हाती होती. राजावर कोणाचेच नियंत्रण नव्हते. धर्म रक्षण व प्रजेचे कल्याण हा प्रमुख दृष्टीकोन सर्वच राजाचा होता. प्रशासन, सैन्य आणि न्यायदान हे तीन प्रकार केंद्रीय शासनात प्रमुख होते.

१. राजा

विजयनगरच्या राजाला 'राय' ही उपाधी धारण केलेली होती. राजाकडे सत्तेचे केंद्रिकरण झालेले होते. राजाने कल्याणकारी हुकुमशाही धोरणाचा स्विकार केलेला होता. हिंदू राज्यव्यवस्थेच्या परंपरेनुसार व धर्मशास्त्रानुसार राजा राजधर्माचे पालन करत असे. राजधर्म म्हणजे जनतेचे कल्याण, विजयनगरच्या काळात राजा हा सार्वभौम व शक्तिमान समजला जाई. तरीही जनमताचा प्रभाव राजसत्तेवर दिसून येतो. राजा हा जनकल्याण आणि राज्य विस्तारासाठी बांधील असे. राजांचा प्राचीन हिंदू परंपरेनुसार शास्त्रसंमत,

विधिवत राज्याभिषेक होत असे आणि राज्यभिषेक प्रसंगी विजयनगरच्या राजाला वैदिक राजाप्रमाणे प्रजापालनाची व निष्ठेची शपथ घ्यावी लागत असे. प्राचीन काळापासून चालत आलेल्या रुढी परंपराशी, हिंदू धर्मशास्त्रांशी आणि न्यायाशी आपली बांधील□ी मा-न□ाऱ्या विजयनगरच्या राज्यकर्त्यांनी आपल्या प्रजाहितदक्ष, जनकल्याणकारी राजवटीनी आपल्या जनतेमध्ये प्रचंड प्रमाणात लोकप्रियता मिळविली.

२. राजकुमार -

केंद्रीय प्रशासन व्यवस्थेचा प्रमुख राजा होता. त्याचा उत्तराधिकारी त्याचा मुलगा असे त्याला राजकुमार म्हणत. राजकुमाराची निवड त्या राजाचा ज्येष्ठ पुत्र असे. क्वचित प्रसंगी दुसऱ्या लायक मुलाची निवड राजकुमार म्हणून केली जात असे. राजकुमाराकडून राज्याची सेवा राजा आपल्या कार्यकाळात करुन घेत असे. व त्याला राज्यकारभाराचे धडे देत असे. आपला उत्तराधिकारी म्हणून राजा स्वतःच्या काळातच राजकुमाराची नियुक्ती करत असे. राजा एकाच वेळी दोन राजकुमाराकडून राज्यकारभार करत असे. उदा. हरिहर आणि बुक्क या संगम राजपुत्रानी एकाचवेळी राज्यकारभार केला. दक्षिण भारतात दोन व्यक्तीकडून राज्यकारभार करण्याची पध्दत अस्तित्वात होती. अत्यावश्यक राजपुत्रांच्या राज्यकारभाराची व्यवस्था परिषद चालवत असे.

३. मंत्री परिषद

मंत्री परिषदेतील सदस्याची नेमणूक राजा स्वतःच करत असे. प्रसासकीय व राजकीय धोरणाबाबत सल्ला देण्यासाठी मंत्रीपरिषदेची स्थापना करण्यात आली होती. मंत्रीपरिषदेचा सल्ला स्विकारणे राजाला बंधनकारक नव्हते. मंत्रीपरिषदेचा प्रमुख 'प्रधान' असे. या मंत्रीपरिषदेत पाच ते आठ मंत्री असत. हे मंत्री ५० ते ७० या वयोगटातील असत. निकोप व सदृढ आरोग्य असलेल्या, विद्वान व राजनीतिज्ञ स्वामीनिष्ठ व निष्कलंक चारित्र्याचे माणसे मंत्रीपरिषदेत निवडले जात. ब्राम्हण, क्षत्रिय व वैश्य जातीच्या व्यक्तीची मंत्री म्हणून निवड करण्यात असे. मंत्रीपद हे वंशपरंपरागत नव्हते. मंत्र्याची निवड, नियुक्ती, पदोन्नती व पदच्युती राजाच्या मर्जीवर अवलंबून असे.

४.दरबार

विजयनगर साम्राज्याचा दरबार म्हणजे तत्कालीन साम्राज्यांच्या दरबारापैकी संपन्न, वैभवशाली असा होता. निरनिराळे अधिकारी, सरदार, कवी, विद्वान, ज्योतिषी, संगिततज्ज्ञ या सर्वांचे उपस्थिती दरबाराची शान वाढत असे. दरबारात निरनिराळे उत्सव अतिशय हर्ष उल्हासाने साजरे होत असत. निकोलो कोंटी व बार्बोसा दरबारातील चार उत्सावाचा उल्लेख करतो. महानवमी उत्सव नऊ दिवस साजरा केला जाई. काही विशिष्ट प्रसंगी साम्राज्याच्या निरनिराळ्या प्रांतातील प्रांतपाल व अधिकारी, राजा, राजपुत्र, मंत्री, सेनापती, कवी, साहित्यिक, संगिततज्ज्ञ, विद्वान, ज्योतीषी इ. मंडळी दरबाराची शोभा वाढत असत. तसेच परराज्यास येणारे राजदूत, प्रवासी यांना दरबारात अत्यंत सन्मानाची वागणूक दिली जाई. चाळीस खांब असलेल्या उत्कृष्ट शिल्पकलेने नटलेल्या सभागृहात उंच जागी असलेल्या राजसिंहासनावर राजा बसत असे. राजाचा पोषाख भरजरी रेशमी असून ते अत्यंत दुर्मिळ व मौल्यवान आभुषणे धारण करत असे. राजसिंहासनाच्या डाव्या व उजव्या बाजूला दरबारी व ब्राम्हण उभे राहत. एकंदरीत विजयनगर साम्राज्याचे सारे वैभव ओसंडून वाहणारे स्थान म्हणजे हा दरबार होय.

प्रांतीय प्रशासन व्यवस्था

विजयनगरचे साम्राज्याचे प्रशासनच्या सोयीसाठी साम्राज्याचे ०६ प्रांतात विभाजन केलेले होते असे कृष्णशास्त्री यांनी म्हटलेले आहे. प्रांताना राज्य, मंळ, चावडी किंवा पिठीका या नावाने ओळखले जाई. प्रांत विस्ताराने मोठा असल्यास त्यास महाराज्य म्हणत असत. प्रांत प्रमुखाला राज्यपाल किंवा नायक म्हणत. प्रांताधिपती, सुभेदार-दंडनायक म्हणून राजकुमाराची किंवा राजघराण्यातील व्यक्तीची किंवा बलाढ्य प्रबळ अशा व्यक्तीची निवड करत असत.

प्रांतप्रमुख हा प्रांतातील सर्वोच्च शासकीय अधिकारी होता. कार्य इ

१) प्रांतातील लष्करी, मुलकी व न्यायविषयक तसेच सामान्य प्रशासन व्यवस्था करावी लागत असे.
२) प्रांतामध्ये शांतता, सुव्यवस्था निर्माण करावी लागत असे. तसेच आपल्या प्रांतातील जनता कायद्याचे काटेकोर पालन करते की नाही याकडे विशेष लक्ष द्यावे लागे.
३)प्रांताचा वार्षिक जमाखर्चाचा ताळेबंद प्रांतप्रमुखाला केंद्र सरकारला सादर करणे.
४)प्रांताच्या वार्षिक उत्पन्नातील ठराविक हिस्सा केंद्रीय राजकोषात जमा करणे.
५)राजा ज्या वेळेस प्रांतप्रमुखाला आदेश करेल त्यावेळी आपल्या सेनेसह राजाच्या सेवेत हजर होणे.
६)प्रांत प्रमुख प्रसंगी दरबारही भरवत असे.
७)प्रांताना लागणारे अधिकारी व कर्मचारी, सैनिक यांची निवड तो करत असे.

प्रांताच्या सुभेदाराची नियुक्ती, बदली व पदच्युती राजाच्या मर्जीवर अवलंबून असे. जोपर्यंत प्रांताचा सुभेदार आपल्या प्रांताचा राज्यकारभार धर्मानुसार करत असे तोपर्यंत विजयनगरचे सम्राट प्रांताच्या राज्यकारभारात हस्तक्षेप करत नसत. म्हणजेच विजयनगरच्या प्रांतीय सुभेदारास खूपच अंतर्गत स्वायत्ता मिळाली होती. परंतु प्रांताचे सुभेदार अन्यायी, जुलमी, अत्याचारी निघाल्यास राजा त्याला कठोर शासन किंवा पदावरुन पदच्युत करत असे. विजयनगरच्या साम्राटपदी जो पर्यंत प्रबळ, सामर्थ्यवान राजे होते तोपर्यंत सुभेदारावर संपूर्ण नियंत्रण होते. परंतु विजयनगरच्या गादीवर अयोग्य व दुर्बळ शासक येताच प्रांतीय सभेदाराच्या बंडखोर वृत्तीला फुटीरवादी प्रवृत्तीला उधान येत असे.

विजयनगर साम्राज्याच्या सोयीसाठी प्रांताचे विभाजन अनेक जिल्ह्यात करण्यात आले होते. जिल्ह्याला 'कोटम' किंवा 'वल्डनाडू' या नावाने ओळखले जाई. जिल्ह्याचे विभाजन नाडू किंवा परगण्यात करण्यात आले होते. प्रशासन व्यवस्थेचा सर्वात शेवटचा भाग हा ग्राम िंवा 'उर' असे. विजयनगरच्या मदतीने सम्राट खेड्यावर नियंत्रण ठेवत असे.

नायंगार व्यवस्था

विजयनगरच्या प्रांतीय शासनव्यवस्थेतील नायंगीर ही संरक्षणासाठी तयार केलेली होती. ही व्यवस्था तत्कालीन आवश्यकतेनुसार निर्माण केली असावी. व नायंकार व्यवस्था सुरुवातीला फायद्याची ठरली. मात्र अखेरीस नायंकार व्यवस्था विजयनगर साम्राज्याच्या नाशाला कारणीभूत ठरली.

विजयनगरच्या प्रांतामध्ये राजांनी नियुक्त केलेल्या नायकांची स्थिती व त्यांच्या कामाचे स्वरुप प्रांतीय सुभेदारापेक्षा वेगळे होते. नायकांरालाच नायक असेही म्हणत असत. नायकाला जी कार्य पार पाडावी लागत असत त्याला त्यासाठी सैन्य बाळगावे लागत असे. त्याच्या सेवेच्या मोबदल्यात राजा नायकाला काही जिल्हे वा विशिष्ट भूप्रदेश जहागिरीच्या रुपाने बहाल करत असत. नायकाला दिलेल्या जमिनीला 'अमरम' म्हणत असल्यामुळे साहजिकच अमरम भूमीचा उपभोग घेणाऱ्या या नायकांना 'अमर नायक' म्हणत. अशा अमरनायकांची संख्या विजयनगर साम्राज्यात २०० होती. या अमरनायकाला मिळालेल्या या जमीनीतून झालेल्या उत्पादनाचा काही भाग केंद्रीय राजकोषात जमा करावा लागत असे. आणि प्रसंगी राजाला सहकार्य करण्यासाठी एक सेनादल राखावे लागत असे.

नायकाला आपल्या अधिपत्याखाली भूप्रदेशात शांतता, सुव्यवस्था, सुरक्षितता व कायद्याचे राज्य निर्माण करण्यासाठी अतिदक्ष व तत्पर राहावे लागत असे. नायकांच्या अधिकार क्षेत्रात चोरी, दरोडा किंवा लुटमार झाल्यास त्या गुन्हेगाराचा शोध घेवून त्याला दंड करण्याचा अधिकार नायकाचा होता.

परंतु अशा कोणत्याही गुन्ह्याचा शोध घेण्यास नायक असमर्थ ठरल्यास त्याला नुकसान ग्रस्तांना नुकसानभरपाई द्यावी लागत असे. राजाने नायकाला दिलेले कार्य पूर्ण करण्यास नायक अपयशी ठरल्यास किंवा तो जुलमी अत्याचारी निघाल्यास त्याला दिलेली अमरम भूमी राजा जप्त करत असे. कधी कदी राजाकडून नायकाला आर्थिक किंवा शारीरिक दंड दिल्या जात असे.

नायकाचे कार्य

१)कृषी व्यवसायाचा विकास करुन जास्तीत जास्त उत्पादन वाढविणे त्यासाठी वेगवेगळे प्रयत्न सतत करणे.

२)आपल्या अखत्यारातील जंगले साफ करणे व नवीन जमीन लागवडीखाली आणणे.
३)जनतेच्या विकासासाठी व समृध्दीसाठी नायकाला जाणीवपूर्वक प्रयत्न करावे लागत असत.
४)विजयनगरच्या राजधानीत आपला एक प्रतिनिधी कायम ठेवणे.
५)लष्कराची भरती करुन त्यांना आवश्यक ते प्रशिक्षण देणे इ. कार्य नायकाला करावे लागत असत.

हळूहळू नायकाचे पद हे वंशपरंरागत बनले आणि सुरुवातीच्या काळात उपयुक्त ठरलेले नायंकार व्यवस्तेत काळानुरुप दोष निर्मा□ झाले. त्यांचे आर्थिक व लष्करी बळ वाढल्यामुळे विजयनगर सम्राट कृष्णदेवरायाच्या मृत्यूनंतर केंद्रीय प्रशासन व्यवस्था दुबळी झ ाली व नायकामध्ये बंडखोर वृत्तीची लागण झाली. अशा कमकुवत व दुर्बल शासकाच्या कारकिर्दीत प्रांतीय नायकांनी आपले स्वातंत्र्य घोषीत करण्याचा कसोसीने प्रयत्न केला. नायकांच्या बंडखोर प्रवृत्तीला रोखण्यासाठी अच्चुतरायच्या कारकिर्दीत 'महामंडलेश्वर' या विशेष आयुक्ताची नियुक्ती करण्यात आली. तरी पण विजयनगरचा पतनकाळ सुरु होताच नायकांनी आपआपल्या स्वातंत्र्याची घोषणा करुन स्वतःच्या प्रादेशिक विस्तारासाठी आपआपसात संघर्ष करायला सुरुवात केली. परिणामी नायंकार व्यवस्था विजयनगर साम्राज्याच्या पतनास कारणीभूत ठरली.

आयगार व्यवस्था

विजयनगरच्या राजाकडून खेड्याचा कारभार पाहण्यासाठी १२ अधिकाऱ्यांची नेमणूक केली जात असे त्यांना आयगर या नावाने ओळखले जाई. आयगर हे पद अनुवंशिक होते. आयगरांची नियुक्ती त्यांचे अधिकार व कर्तव्य यांचा उल्लेख अनेक अभिलेखात आढळतो. आयगर आपले पद विकू शकत असे किंवा गहाण ठेवू शकत असे. आयगरांना वेतनाच्या बदल्यात सारामुक्त व करमुक्त भूमी शासनाकडून दिल्या जात असत. आपल्या अधिकार क्षेत्रातील गावामध्ये शांतता सुव्यवस्था व सुरक्षितता राखने हे शासकीय अधिकारी असलेल्या बारा आयगरांच्या गटाचे प्रमुख उत्तरदायित्व होते. कर्णिक नावाचा आयगार जमिनीच्या खरेदी-विक्रीची आवश्यक कागदपत्रे (दस्तावेज) तयार करत असे. आयगार या ग्रामीण शासकीय अधिकाऱ्यांच्या माहितीशिवाय व त्याच्या संमत्तीशिवाय संपत्तीचे स्थानांतर व हस्तांतरण केल्या जावू शकत नसे. त्यांना आवश्यक माबिती देवूनच जमिनीची विक्री करता येत असे. त्यांना माहिती दिल्याशिवाय भूमि दानही करता येत नसे.

विजयनगरच्या साम्राटांनी स्थानिय शासन व्यवस्थेत प्रचलित केलेली 'आयगार व्यवस्था' स्थानीय ग्राम संस्थाच्या पतनास कारणीभूत ठरली. आयगार व्यवस्थेने स्थानीय शासनातील स्वायत्ततेचा आणि स्वयंपूर्ण खेड्यातील गणतंत्रवादी ग्रामसंस्थाचा बळी घेतला.

स्थानि□ प्रशासन

विजयनगर साम्राज्याचा प्रशासन व्यवस्थेतील सर्वात लहान घटक ग्राम-खेडे किंवा 'उर' गाव हे होते. त्याकाळी खेडे हे आत्मनिर्भर व स्वयंपूर्ण होते. सर्वसामान्यपणे स्थानिक कारबार खेड्यातील परंपरागत स्थानिक संस्थावर सोपविलेला होता. प्रत्येक खेड्यात गौडा हा गावातील प्रमुख असे. त्याला मदत करणाऱ्या अधिकाऱ्याला सेनबोवा म्हणत असत. हा अधिकार गावातील सर्व कारभाराचा सरकारी हिशोब पाहत असे. गावातील साफसफाईचे काम करणाऱ्याला तळवार किंवा ग्राम शिपाई म्हणत असत हे स्थानिक पातळीवरील खेड्यातील अधिकारी असत. खेड्यातील वृध्द लोकांच्या मंडळाला 'महाजन' म्हणत. खेड्यातील अधिकारी आणि महाजन खेड्याचा संपूर्ण कारभार पाहत असत. खेड्यातील या ग्रामीण संस्थांना नवीन भूमी संपादन करण्याचा, अन्य प्रकारची संपत्ती आपल्या खेड्यासाठी उपलब्ध करण्याचा, खेड्यातील सार्वजनिक भूमीची विक्री करण्याचा तसेच खेड्यातील जमीन दान देण्याचा अधिकार होता. स्थानिक अधिकार व महाजन या ग्रामसभा आपल्या खेड्याचा जमीन महसूल व विविध प्रकारचे राजकीय स्वरुपाचे कर गोळा करत असत. जमा झालेला कर शासकीय खजाण्यात जमा करत असत. एखादा शेतकरी जर खूप दिवसापासून जमीन महसूल देत नसेल तर त्याची जमीन जप्त करण्याचा अधिकार ग्रामसभेला होता. नैसर्गिक आपत्ती, दुष्काळ पडल्यास करमाफ करण्याबाबत ग्रामसभा □रमाफ करण्यासाठी राजाला विनंती पत्र पाठवत असे. ग्रामसभेला न्यायदान करण्याच अधिकार होते. दिवाणी दाव्याचा न्यायनिवाडा ग्रामसभा करत असे आणि छोट्या मोठ्या मामुली फौजदारी खटल्याचा न्यायनिवाडा करुन गुन्हेगारास दंड देण्याचा अधिकार ग्रामसभेला होता. आपल्या कार्यक्षेत्रात शांतता, सुव्यवस्था व सुरक्षितता राखण्याची जबाबदारी प्रत्येक खेड्यावर असे जर एखाद्या गुन्हेगारांना शोधण्यात त्या खेड्यातील ग्रामसभांना अपयश आले तर संबंधीत खेड्याला झालेले नुकसान भरुन द्यावे लागे. खेड्यांच्या या सामुहिक जबाबदारीच्या

तत्वामुळे चोरांच्या व गुन्हेगारांच्या उफद्रव्यापासून खेड्यांचा प्रदेश मुक्त होण्यास मदत झाली. खेड्याचा हिशोब पाहणाऱ्या सेनबोवाच्या किर्दीला कडीत म्हणत असत. जमीनीबाबतच्या सर्व व्यवहारांची त्यात काळजीपूर्वक नोंद केल्या जाई. स्वयंपूर्ण खेड्यातील ग्रामसंस्थावर शासकीय नियंत्रण असे. जर ग्राम संस्थांना नियमानुसार खेड्यातील प्रशासनव्यवस्था सांभाळता आली नाही किंवा ग्रामस्थांच्या विविध वर्गांच्या हिताचे रक्षण करण्यास ग्रामसभांना अपयश आले तर राजा अशा खेड्याच्या ग्रामसंस्थाना दंड करीत असे.

अर्थव्यवस्था

विजयनगरचे राज्य आर्थिक समृध्दीसाठी प्रसिध्द होते. राज्याच्या उत्पादनाचे महत्त्वाचे साधन जमीन महसूल हे होते. राज्यातील सर्व जमिनी राजाच्या मालकीच्या समजल्या जात असत. राजा ही जमीन साम्राज्यातील जे जहागिरदार होते त्यांना वाटून दिलेली होती. जहागिरदार आपल्या जमिनी कसण्यासाठी शेतकऱ्याला देत असत. जहागीरदार उत्पन्नाच्या ९०% भाग जमीन महसूल म्हणून शेतकऱ्यांकडून घेत असत. त्यापैकी अर्धा भाग सरकारी तिजोरीत जमा करत असत. या जमीन महसुलीबाबत विद्वानात मतभिन्नता आहे. काहींच्या मते उत्पन्नाच्या सहावा हिस्सा शेतसारा होता. जमीनीची पत पाहून पाणी पुरवठ्याच्या सोयी इत्यादी पाहून शेतीवर कर ठरविला जात असे. १/६ व १/४ कर असे. जमीन महसुलीशिवाय उत्पादनाचे दुसरे ही साधन होते त्यामध्ये - मांडलिक राजानी दिलेली खंडणी, मालमत्ता कर, घरावरील कर, कारखान्यावर लावलेले कर, व्यवसाय कर, विवाह कर, व्यापारावर लावलेले कर, आयात निर्यातीवरील र, जंगले व खाणी यावर लावलेले कर अशा विविध प्रकारच्या कराच्या माध्यमातून विजयनगर साम्राज्याचे उत्पन्न होत असे. बहुतेक कर राजा हाच आपल्या अधिकाऱ्यामार्फत गोळा करत असे. काही ठिकाणी ठेकेदाराच्या माध्यमातून कर गोळा केला जात असे. दुष्काळ, अतिवृष्टी, नैसर्गिक आपत्ती अशा संकटाच्या प्रसंगी शेतसाऱ्यात सुट दिली जात असे. सर्वच परकीय प्रवाशांनी विजयनगरच्या आर्थिक समृध्दीचे वर्णन केले आहे. यावरुन विजयनगरचे राज्य ऐश्वर्य संपन्न होते असेच दिसून येते.

लषरी व्यवस्था / Army

दक्षिण भारताच्या इतिहासात विजयनगरच्या राजांनी राज्याचे संरक्षण करण्यासाठी लष्कर वाढविण्याचा प्रयत्न केला. विजयनगरच्या बलाढ्य सैन्यामध्ये पायदळ, घोडदळ, हत्तीदल, तोफखाना, उंट दल आणि बैलांचा समावेश होता. सैन्यामध्ये सेनापती, दंडनायक, अमरनायक आदी अनेक पदे होती. सैनिकांना रोख वेतन दिले जात असे. सैन्याधिकाऱ्यांना त्यांच्या वेतनाच्या मोबदल्यात जहागीरी देण्याची पध्दत होती. राजाचा अंगरक्षक दलास गरुड ही संज्ञा होती. युध्दात पकडल्या जाणाऱ्या युध्दकैद्यांना चांगली वागणूक दिल्या जात असे. कधी कधी दंडनायकांची प्रांताच्या सुभेदार पदी नियुक्ती होत असे. अशा वेळी त्या संबंधीत दंडनायकाला एकाच वेळी मुलकी आणि लष्करी असे दोन्हीही अधिकार प्राप्त होत असत. विजयनगरच्या प्रशासकीय व्यवस्थेतील हे वैशिष्ट्ये केवळ दंडनायक/दण्णायक या विशेष उच्च श्रेणीतील अधिकाऱ्यापुरतेच मर्यादित होते. अन्य अधिकाऱ्यांचे कार्यक्षेत्र एक तर मुलकी असे किंवा पूर्णपणे लष्करी स्वरुपाचे असे. किल्यामुळेच भूप्रदेशाचे संरक्षण करणे शक्य अस्यामुळे बुंलद व बलाढ्य किल्यांचा समावेश असलेला भूप्रदेश संघटीत करुन प्रांताची रचना करण्यात येत असे. मध्ययुगीन कालखंडात संरक्षण व्यवस्थेत किल्ल्यांना अनन्यसाधारण महत्त्व होते. विजयनगर साम्राज्याच्या सर्व राजधान्या - विजयनगर, पेनुगोंडा, श्रीरंगपटण, चंद्रगिरी आणि वेलोर ह्या बुलंद व बलाढ्य किल्ले होते.

-यायव्यवस्था - Justice

राजसभा हे विजयनगर साम्राज्यातील सर्वोच्च न्यायालय होते. राजा हा सर्वश्रेष्ठ न्यायाधीश होता. राजा स्वतः खटल्यांचा न्यायनिवाडा करत असे. राज्यांअंतर्गत न्यायाधिशांची नियुक्ती राजा करत असे. प्रसंगी प्रधान पण न्यायदानाचे कार्य करत असे. दंड-नाय हा सुध्दा न्यायदानाचे कार्य करत असे. खेड्याच्या पातळीवर जातपंचायती न्यायदानाचे कार्य करत असत. त्याचबरोबर स्थानिक पातळीवर प्रांतीय अधिकारी शहराच्या ठिकाणी नायक गौड हे न्यायदान करत असत. विजयनगर साम्राज्यापूर्वी सुलतान काळातील न्याय अत्यंत क्रुर आणि दहशत निर्माण करणारा होता. विजयनगरच्या शासकांनी न्यायव्यवस्थेत सुधारणा केल्या. दिवानी आणि फौजदारी स्वरुपाचे गुन्हे धर्मशास्त्रानुसार आणि परंपरेनुसार चालविले जात. न्यायदंड कठोर नव्हता. ब्राम्हणांना फाशीची शिक्षा दिली जात नसे. विश्वासघात, लूट, दरोडा, हत्या यांना घोर अपराध मानण्यात येई. गुन्हेगाराला आर्थिक दंड लावला जात असे. यातना आणि शारीरिक इजा या स्वरुपात शिक्षा दिल्या जात असत.

 ISSN:- 2393-8900

पोलीस व्यवस्था

स्थानिक पातळीवरील संरक्षण व्यवस्थेसाठी पोलीस व्यवस्था निर्माण केलेली होती. स्थानिक पातळवरील अपराध रोखण्यासाठी पोलीस यंत्रणा सज्ज करण्यात आलेली होती. स्थानिक पातळीवरील शासक हा पोलीस व्यवस्थेचा प्रमुख होता. तोच पोलीसदलाची उभारणी नियुक्ती करत असे. तोच त्यांचे वेतन करत असे. स्थानिक अपराध रोखण्यासाठी ही पोलीस व्यवस्था निर्माण करण्यात आली होती.

गुप्तचर व्यवस्था SPY Agencies

विजयनगरच्या साम्राज्यात कानाकोपऱ्यात गुप्तचर नियुक्त करण्यात आलेले होते. गुप्तचर व्यवस्थेत आणि न्यायव्यवस्थेत दमंगाचा वापर केला जात असे. दमंग म्हणजे नपुसंक गुप्तचर व्यवस्था कार्यक्षम असल्यानेच अपराध, विद्रोह व असंतोषाच्या बातम्या राजापर्यंत पोहचत असत. साम्राज्यामधील सर्व प्रकारच्या बातम्या राजापर्यंत गुप्तचर यंत्रणा पोहचवत असे.

एकंदरीत विजयनगरच्या सक्षम प्रशासन व्यवस्थेमुळे साम्राज्याचा मजबुती प्राप्त झाली म्हणूनच दक्षिण भारतात २३० वर्षे विजयनगरचे साम्राज्य कायम राहिले. विजयनगरच्या प्रशासनाचा वारसा साम्राज्याच्या ऱ्हासानंतरही कायम राहिला. मराठा, म्हैसूर, केळदी, हरपळा हब्ळी हे हिंदू राज्य नंतरच्या कालखंडात याच प्रशासनावर चालले.

संदर्भग्रंथ :

१. सक्सेना, आर.के. - सल्तनतकालीन शासन प्रणाली.
२. हबीब, अरफान - भारतीय इतिहास मे मध्यकाल.
३. दुमिंगुश पाईश व पेर्नाव नुनिरा - विजयनगरचे साम्राज्य, अनु.चंद्रशेखर जहागिरदार.
४. प्रा.प्रशांत सु.देशमुख - भारताचा इतिहास, ६५०-१५५०, विद्याभारती प्रकाशन, लातूर, डिसेंबर २००३.
५. डॉ.श.गो. कोलारकर - मध्ययुगीन भारताचा इतिहास
६. डॉ.धनंजय आचार्य - मध्ययुगीन भारत इ.स.१००० ते १७०७, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, २००८.
७. प्रा.भांडवलकर एस.एस. - भारताचा इतिहास, अभिजित पब्लिकेशन, लातूर, जुलै २००२.
८. डॉ.काटे पी.व्ही. - मध्ययुगीन भारताचा इतिहास १००० ते १७०७, कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद, जुलै १९९७.
९. प्रा.मदन मार्डीकर - मध्ययुगीन भारताचा इतिहास, इ.स.१००० ते १७०७, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगपुरा.